

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ПОЛІФАКТОРНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF MULTIFACTOR DEPRIVATION OF MILITARY PERSONNEL IN COMBAT CONDITIONS

У статті зроблено спробу здійснити теоретичне обґрунтування актуальності проблеми депривації, яка широко досліджена у багатьох аспектах соціально-психологічного наукового пошуку, але майже не розглядалася у контексті сучасного соціального стану суспільства, зокрема військових подій та їхніх наслідків для особистості військовослужбовців. Виконано пілотне емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей подібних наслідків. Акцентовано увагу на особливостях психічних станів особистості військовослужбовців, ураховано перебування в умовах поліфакторної депривації під час військових дій.

У роботі проаналізовано різні підходи до психічного, соціально-психологічного змісту депривації як соціальної ситуації або процесу та інші аспекти еволюції її наукового вивчення. Погляди на певну систематизацію депривації аналізуються з позиції психологічних та соціально-психологічних наслідків під час виконання соціально значущих завдань, обтяжених бойовими стрес-факторами. Установлено, що депривація зазвичай визначається як фізіологічний, психологічний, соціально-психологічний, соціокультурний процес або навіть стан. Вона виникає як результат позбавлення, обмеження або відсутності можливості задовольнити нагальні потреби, недосяжності доступу до певних важливих ресурсів тощо. Визначено, що проблема досліджується в різних галузях психології, соціології, медицини та стосується соціальної, емоційної, фізіологічної, когнітивної сфер буття людини. Проведене емпіричне дослідження частково пояснює наслідки обмежень на фізичне та психічне здоров'я військовослужбовця, його поведінку та розвиток.

Отримані результати спрямували розроблення рекомендацій превенції або мінімізування наслідків впливу депривації військовослужбовців під час військових дій, а також визначення шляхів та стратегій збереження та покращення психічного здоров'я та функціональності військовослужбовців.
Ключові слова: фрустрованість, поліфакторна депривація, ознаки психологічного впливу, деприваційні чинники, військовослужбовці, посттравматичний стресовий розлад.

The article attempts to provide a theoretical justification of the relevance of the problem of deprivation, which has been widely studied in many aspects of socio-psychological scientific research, but was almost never considered in the context of the modern social state of society, in particular, military events and their consequences for the personality of military personnel. A pilot empirical study of the socio-psychological features of such consequences was carried out. Focused attention on the peculiarities of the mental states of the personality of military personnel, taking into account the presence in conditions of multifactorial deprivation during military operations.

The paper analyzes various approaches to the mental, socio-psychological content of deprivation as a social situation or process and other aspects of the evolution of its scientific study. Views on a certain systematization of deprivation are analyzed from the standpoint of psychological and socio-psychological consequences during the performance of socially significant tasks burdened by combat stress factors. It is established that deprivation is usually defined as a physiological, psychological, socio-psychological, socio-cultural process, or a state of mind. It arises as a result of deprivation, limitation or lack of ability to satisfy urgent needs, unattainability of access to certain important resources, etc. It is determined that the problem is investigated in various fields of psychology, sociology, and medicine and concerns the social, emotional, physiological, and cognitive spheres of human existence. The conducted empirical research partially explains the consequences of restrictions on the physical and mental health of a military serviceman, his behavior and development.

The obtained results directed the development of recommendations for the prevention or minimization of the consequences of the deprivation of servicemen during military operations, as well as the determination of ways and strategies to preserve and improve the mental health and functionality of servicemen.

Key words: frustration, polyfactorial deprivation, signs of psychological influence, deprivation factors, military personnel, Post-traumatic stress disorder.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.41>

Тимошенко О.І.

д.філос.н., доцент,
ректор
ПВНЗ «Європейський університет»

Бєславина Т.І.

к.психол.н., с.н.с.,
доцент кафедри практичної психології
та соціальних технологій
ПВНЗ «Європейський університет»

Зміни у різних сферах соціального контексту сучасного суспільства нашої країни були викликані багатьма обставинами та особливими драматичними подіями, зокрема військовим конфліктом. Вони викликали специфічні, іноді незворотні, наслідки для багатьох верств населення у різних сферах людського буття: соціально-економічної, соціально-політичної, соціальної, соціокультурної тощо.

З одного боку, навіть такі зміни сприяють цивілізаційному просуванню суспільства та особистості, адже спонукають її до постійного розвитку у широкому розумінні, але

з іншого боку, в індивідуальному плані, вони призводять до обмеження або позбавлення можливостей задоволення певних потреб особистості, як соціальних, так і когнітивних, фізіологічних, афективних, поведінкових. Таке позбавлення або обмеження у теоретичному вимірі науки зазвичай трактується як депривація різної сутності, змісту, форми, характеру, яка тягне за собою певні наслідки для окремої людини. Аналіз досліджень О. Алексєнкової, О.Ю. Варія, Я. Гошовського [2], В. Кобильченко [3] та інших українських дослідників дав змогу зробити висновок, що неможливість задово-

лення людиною протягом певного часу важливих психічних потреб негативно впливає на її інтелектуальну, тобто когнітивну, афективну й поведінкову сфери. Можна припустити, що особливо деструктивні руйнівні впливи та їхні наслідки виникають, якщо комплексна деприваційна ситуація обтяжена так званими бойовими стрес-факторами. Але, на жаль, саме у такому контексті ця проблема досі майже не аналізувалася.

Метою дослідження було визначено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних та соціально-психологічних особливостей наслідків поліфакторної депривації військовослужбовців під час військових дій, а також визначення шляхів та стратегій збереження та покращення загального та психічного здоров'я, а також функціональності військовослужбовців, які знаходяться в умовах військових дій.

У психологічний тезаурус дефініція «депривація» увійшла відносно нещодавно: вивчення цього явища почалося лише в середині 40-х років ХХ ст., у буквальному сенсі термін означає «позбавлення».

Різні погляди виявляються у дослідженні психічної, сенсорної, емоційної, сексуальної, соціальної, інформаційної депривації. Людство впродовж цивілізаційної еволюції неодноразово стикалося з деприваційними наслідками, але предметом дослідження депривація стала з розвитком соціальної психології. Зараз найбільш дискусійним є питання, чи є вона ситуацією, процесом, психічним станом.

Термін використовується у психології, соціології та медицині для пояснення різних аспектів впливу обмежень на фізичне та психічне здоров'я, поведінку та розвиток людини. Депривація може бути тимчасовою або тривалою, а її наслідки можуть бути різними залежно від типу депривації, її тривалості, її також розглядають як психологічний, фізіологічний або соціокультурний процес, що виникає унаслідок обмеження або відсутності доступу до певних важливих ресурсів, стимулів або потреб.

Я. Гошовський узагальнив деякі досягнення у вивченні проблеми у таких висновках: «Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через утрату (ненабуття) сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, який обмежує особистісний потенціал депривованої людини» [2, с. 92]. Він найбільш ретельно дослідив загальні характеристики наслідків депривації для особи, яка у процесі соціалізації потерпає від різних її проявів. Зокрема, він відзначає що «...депривація призводить до амбівалентності й розщеплення, тому одним із домінуючих станів особистості можна назвати маргінальність як межове перебування в ког-

нітивному дисонансі, на зламі двох або кількох культурних (субкультурних) систем» [там само].

Слід акцентувати, що його висновки стосуються насамперед дітей, які зазнають деприваційного впливу, що залишає незабутній слід у психічному складі, тобто депривація «...породжує кризу ідентичності й ускладнює набуття статевих, соціально-статусних ролей і пояснюється хронічною фрустрованістю різного виду потреб, браком саморефлексії, тривалою залежністю від інших, несформованістю власних засобів досягнення депривованими дітьми бажаного, тобто пригніченням екзистенційного самоствердження як наслідку прищепленої безпорадності» [там само].

Це може стати справедливим і для дорослих людей, а саме військовослужбовців, які опинилися у складних умовах майже тотальної депривації, позбавлені багатьох звичних способів організації свого буття, постійного фактору ризику втрати життя під час військових дій тощо.

Депривація у діапазоні різних її різновидів сьогодні приваблює дедалі більше уваги з боку дослідників різних наукових галузей: педагогіки, соціології, медичних дисциплін, різних напрямів психології, зокрема таких, як соціальна та соціально-педагогічна, пенітенціарна психологія, військова психологія та ін. З'явилося розуміння необхідності вивчення явища психічної депривації значно ретельніше. Останнім часом розширено коло наукових пошуків підходів, поглядів, знань про депривацію як соціально-педагогічну проблему та вікову динаміку дезадаптивних проявів депривованих неповнолітніх (Т. Белавіна, В. Мартинюк); як вплив соціальної та економічної депривації науково-педагогічних працівників на професійну діяльність та її ефективність (Ю. Терлецька); як психологічні особливості взаємозв'язку відчуття тривоги, страху та агресії (М. Томчук) та розвитку психічної й соціальної депривації. З'явилися теоретичні, емпіричні результати дослідження емоційної депривації (Н. Цумарева); у сучасному вимірі зарубіжної наукової літератури нею цікавився Ф. Абдула (F. Abdulla). Але серед широко досліджуваних багатьох негативних впливів на військовослужбовців під час бойових дій поки що не обговорюється питання впливу та наслідків саме деприваційних умов їх перебування на бойових позиціях.

Термін «поліфакторна депривація» застосував В. Кобильченко [3, с. 72], коли описував її прояви у дітей з інклюзією. Цей термін найліпше підкреслює тотальний характер обмежень, позбавлення можливостей задоволення звичайних та звичних потреб людини. Отже, виникла потреба спробувати проаналізувати факторну структуру певних наслідків

впливу поліфакторної депривації на військово-службовців, на їхні психічні стани, виявити приховані зміни для подальшого аналізу та формування перспективи можливої превенції, пошуку стратегій збереження функціональності та підвищення ефективності діяльності в умовах бойових дій.

Особливе місце серед цих умов займає поліфакторна депривація у її різних проявах як стану психологічного, фізичного, емоційного та соціально-психологічного обмеження, що виникає унаслідок тривалого перебування в умовах військових дій за одночасної відсутності звичайних соціальних і побутових зручностей, звичних соціальних зв'язків. Депривація є складним феноменом, який може мати серйозні негативні наслідки для фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців, а також впливати на їхню здатність до виконання службових обов'язків, здатність до інтеграції у цивільне суспільство після завершення військової кар'єри.

Сучасний військовий конфлікт відзначився неймовірною жорстокістю та вбивствами, що супроводжується переживанням важких утрат, болю від поранень і травм, непрохідного безперервного страху, психотравмивної ситуації, масового божеволля, втрати цінностей, нелюдської втоми, загальної ненависті поряд із перебуванням у стані невизначеності, відкладеного життя.

В актуальних умовах військова служба нерозривно пов'язана з високими вимогами до фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців. Завжди військові дії, які можуть включати в себе бойові операції, миротворчі місії або інші форми військових завдань, ставлять військовослужбовців у надзвичайні стресові обставини і викликають серйозні психоемоційні та психологічні навантаження.

Таким чином, своєчасною є увага до наукового аналізу розробленості проблеми депривації та вивчення соціально-психологічних, психологічних наслідків її особливостей у військовослужбовців, в умовах військових дій, а також її наслідків для фізичного та психічного здоров'я цієї категорії населення. Здійснений аналіз чинників, що спричиняє соціальна ситуація депривації в умовах військових конфліктів, дасть змогу проаналізувати умови, обставини, які впливають на військовослужбовців, та розглянути можливі підходи до запобігання або зменшення негативного впливу наслідків депривації та реабілітації військовослужбовців у подальшому. Сподіваємося, що результати дослідження допоможуть поліпшити умови служби військовослужбовців і забезпечити їхню психологічну та фізичну готовність до виконання службових завдань в умовах військових дій та після них.

Військові дії є одним із найскладніших

і найнебезпечніших видів людської діяльності. Вони супроводжуються значними фізичними і психологічними навантаженнями в умовах тотальних обмежень задоволення багатьох життєво значущих потреб, що призводить до виникнення різного ступеня важкості наслідків депривації у військовослужбовців. Як уже було зазначено, депривація військовослужбовців може розглядатися як психологічний стан, який виникає під впливом військових дій та може мати серйозні руйнівні, небажані результати, шкідливі наслідки для фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців. Цей стан часто спричинюється стресом, травмами та емоційними переживаннями, які супроводжують військовий конфлікт.

У зв'язку зі зростаючою складністю сучасних військових загроз та геополітичних конфліктів питання фізичного та психологічного здоров'я військовослужбовців стає актуальнішим аніж будь-коли. Військові операції можуть тривати довгий час і вимагати від військовослужбовців не тільки фізичної витривалості, а й стійкості до стресів та психологічних травм. Депривація, у якій вони перебувають, може призвести до зниження працездатності, виснаження, включаючи посилений психологічний дистрес та інші проблеми, але вона не є непередбачуваним і незворотним станом.

Пошук підходів до превенції, а також стратегій корекції та реабілітації осіб, які зазнали такого тиску, напруження тощо, можуть бути розроблені на основі наукових досліджень і практичного досвіду. Емпіричне дослідження спрямоване саме на аналіз і розроблення рекомендацій для поліпшення умов життя та служби військовослужбовців, які знаходяться в умовах поліфакторної депривації, наслідками якої можуть бути шкідливі ефекти різного змісту.

Є певні обмеження у проведенні дослідження, пов'язані з відсутністю доступу до певних даних за вимогою особливостей службових обов'язків досліджуваних, а також частина результатів не може бути опублікована для вільного використання.

У дослідженні взяли участь 67 військовослужбовців чоловічої статі віком від 25 до 56 років із різним досвідом перебування в умовах бойових дій, які перебували у лікувальному закладі на реабілітації після поранень різного ступеню тяжкості. Характеристики за національністю і за вибором мови, якій вони надають перевагу в особистому спілкуванні, не враховувалися.

Методами дослідження поряд із теоретичним аналізом та узагальненням отриманих результатів і висновків, загальнонауковим методом спостереження були застосовані емпіричні методи наукового пошуку: опитування з використанням батареї тестових

методик, обробка та інтерпретація отриманих результатів, статистичний аналіз результатів шляхом стандартних процедур із використанням комп'ютеризованої системи обробки статистичних даних SPSS 20.0 (обертання Varimax із нормалізацією Кайзера, критерій вибіркової адекватності Кайзера – Мейера – Олкіна, критерій сферичності Бартлетта).

Усі застосовані методики адаптовані до досліджень в Україні, відповідають Міжнародному протоколу та рекомендовані до використання у практиці клінічного психолога [5, с. 86–105].

В опитуванні були використані такі клінічні психодіагностичні методики:

Шкала здоров'я пацієнта IAPT – стандартизована методика виявлення психопатологічних порушень, розроблена Національною службою охорони здоров'я Великобританії (NICE) у рамках програми «Покращення доступу до психологічних терапій» (IAPT) [5, с. 86–105].

Ця шкала була застосована не в повному обсязі, а лише деякі її модулі:

1. Шкала самооцінювання щодо наявності посттравматичного стресового розладу (PCL-M).

2. Опитувальник досліджуваного про стан здоров'я (PHQ-9).

3. Шкалою діагностування генералізованого тривожного розладу у дослідженні стала методика GAD-7.

4. Окрім того, було застосовано також «напівструктуроване інтерв'ю для оцінювання умов, чинників травматичних переживань, що виникають у стані позбавлення або обмежень різного змісту та спрямованості», але результати не обговорюються у межах цієї статті.

Факторизацію даних здійснено за методом головних компонент з обертанням Varimax із нормалізацією Кайзера. Для перевірки міри використання факторного аналізу щодо цієї вибірки було використано критерій адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (0,782) та критерій сферичності Бартлетта (0,000), що визначає нормальність розподілу змінних. Інтерпретація даних відбувалася з урахуванням середніх значень.

Визначено факторну структуру наслідків поліфакторної депривації військовослужбовців в умовах бойових стрес-факторів. За допомогою факторного аналізу виокремлено чотири фактора: перший отримав назву «соціальна ізоляція», другий – «песимістичність», третій – «депресивність», а четвертий – «роздратованість», які відповідають схожим результатам досліджень такого характеру. Дисперсія сумарно охоплює понад 70% від загальної, причому перші три фактора охоплює понад 50% від загальної дисперсії.

Отримані результати характеризують певні особливості психічних станів військовослуж-

бовців унаслідок перебування у депривованій ситуації, яка ускладнена бойовими стрес-факторами.

За допомогою дисперсійного аналізу виявлено розподіл факторного навантаження за змінними «віку» та «сімейного стану» досліджуваних військовослужбовців, які тривалий час перебували в умовах бойових дій. Виявилось чотири групи чоловіків: а) самотні, б) одружені, не мають дітей, в) одружені та мають дітей, г) розлучені, але мають дітей.

Виявилися значущі відмінності між першою наймолодшою та третьою групами за віковою ознакою ($p \leq 0,260$), а також значущі розбіжності між другою та третьою групами ($(p \leq 0,060)$).

Між першою та другою групами значимих розбіжностей не виявлено.

Виявилось, що на відміну від більш молодших випробуваних у старших за віком досліджуваних більш вираженою є «песимістичність».

Відмінності у групах за ознакою особливостей сімейного стану (одруженість, наявність дітей тощо) виявили також значущі розбіжності у факторі «песимістичність» між першою та другою групами ($p \leq 0,06$). Одружені характеризуються більш високим рівнем прояву песимізму, ніж неодружені та молодше за віком. Схожі показники виявилися між другою та третьою групами ($p \leq 0,075$), де одружені, але бездітні, гостріше відчувають «песимістичність» та непрогнозованість майбутнього, ніж ті, хто одружений та має дітей. В інших показниках інших груп значимих розбіжностей не знайдено.

Дослідження показало доцільність комплексного теоретичного та емпіричного вивчення особливостей функціонування людини в умовах або тотального позбавлення, або значного обмеження звичних умов життєдіяльності (певний комфорт, режим сну, відпочинок, можливості підтримання гігієни, склад харчування тощо), звичайних соціальних зв'язків (родинних, професійних, дружніх, інтимних і т. ін.), звичного обсягу інформаційного простору (соціальні мережі, телебачення, новини з різних джерел), тобто депривації багатьох сфер власного буття.

Отже, поліфакторна депривація військовослужбовців є актуальною серйозною проблемою, яка потребує комплексу заходів для її вирішення; необхідно вжити заходів щодо забезпечення військовослужбовців необхідними ресурсами, розробити комплексну програму соціально-психологічного спрямування, запропонувати проведення заходів із психологічної підтримки, проаналізувати варіанти вже існуючої Програми психологічної допомоги, яка розроблена у Міністерстві оборони України, та запропонувати прийоми самопомоги, і першої допомоги побратимам.

Тобто врахування результатів дослідження допоможе покращити умови служби військовослужбовців і забезпечити їхню психологічну та фізичну готовність до виконання службових завдань в умовах військових дій та після них.

Результати цього дослідження можуть бути корисними як для військових командувачів, медичних працівників психологів, реабілітологів тощо, так і для відповідальних органів у сфері оборони та національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців : методичний посібник / Н.А. Агаєв та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1(43). С. 85–95.
3. Кобильченко В.В. Поліфакторна депривація особистісного розвитку дітей із порушеннями зору. *Особистість як суб'єкт подолання кризових станів* : матеріали методологічного семінару НАПН України, 24 березня 2016 р. / за ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. Київ, 2016. С. 72–79. <http://lib.iitta.gov.ua/>, <http://lib.iitta.gov.ua/707167/>
4. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : методичний посібник / О.М. Кокун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
5. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник / заг. ред. Н. Пророк. Київ : ОБСЄ, 2018. Т. 1. 208 с.
6. Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : Віндрук, 2018. 199 с.